

УДК 327

Міжнародні відносини та їх системи

Сергій Кононенко,

кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу Державної установи
„Інститут всесвітньої історії НАН України”

Статтю присвячено визначенню теоретичних форм інтерпретації міжнародних відносин. Виокремлено три основні стани соціальних відносин – ієрархічно-моноцентричний, трансформаційний, анархічно-поліцентричний. Розроблено визначення міжнародних відносин як соціальної сфери, що формується внаслідок міждержавної взаємодії. Визначено дві базові теоретичні моделі міжнародних відносин – модель „винятково міждержавних відносин” та модель „світового суспільства”. Надано опис трьох конкретно-історичних систем міжнародних відносин.

Ключові слова: система міжнародних відносин, міждержавна взаємодія, світове суспільство, „баланс сил”, „біполярність”, інтеграція.

The article is devoted to the determination of the theoretical forms of interpretation of international relations. Three basic conditions of social relations were singled out: hierarchically-monocentric, transformational, anarchically-polycentric. The definition of international relations as a social sphere which is formed by intergovernmental interaction is developed. Two basic theoretical models of international relations - model "exclusively interstate relations" and model "world society" are defined. Three concrete historical systems of international relations are described.

Keywords: systems of international relations, interstate relations, world society, balance of power, bipolarity, integration.

Статья посвящена определению теоретических форм интерпретации международных отношений. Выделены три состояния общественных отношений – иерархически-моноцентрическое, трансформационное, анархически-полицентрическое. Разработано определение международных отношений как синтетического продукта межгосударственного взаимодействия. Сформулированы две базовые модели международных отношений – модель „исключительно межгосударственных отношений” и модель „мирового общества”. Рассмотрены три конкретно-исторические системы международных отношений.

Ключевые слова: система международных отношений, межгосударственное взаимодействие, мировое общество, „баланс сил”, „биполярность”, интеграция.

Пізнання, зокрема наукове, передусім є системою формально-теоретичних передумов, тобто набором апріорних установок, які уможливають пізнавальну діяльність. Тож результати пізнання програмуються його передумовами. В разі, якщо пізнавальний процес ґрунтується на простих і тривіальних теоретико-методологічних засадах, то й наслідки цього процесу будуть такими ж. Особливо це стосується наук суспільних, котрі за рівнем теоретичної формалізації – необхідної для того, аби просто творчість йменувалась творчістю науковою – поступаються наукам точним і природничим. Тому і в суспільствознавстві загалом, і в окремих його галузях слід приділяти належну увагу розвитку й вдосконаленню саме теоретико-методологічних передумов. Зокрема, це безпосередньо стосується і такої підгалузі як теорія й політологія міжнародних відносин. У вітчизняному

суспільствознавстві існують певні напрацювання в питанні формально-теоретичного розвитку зазначеної підгалузі [1].

Мета будь-якого теоретизування одна – створити максимально ефективні й потужні аналітично-інтерпретаційні пізнавальні форми. Міжнародні відносини постають досить своєрідним різновидом відносин суспільних, що породжує окрему потребу в теоретико-методологічному забезпеченні їх дослідження. Визначення цієї своєрідності дає можливість застосувати системний підхід до вивчення міжнародних відносин, виокремивши історичні системи цих відносин; впорядкувавши знання про їх минуле й сучасне; спрогнозувавши майбутнє. Останнє особливо важливе, оскільки „знати – означає передбачати” [2, с. 29, с. 37–38; 3, с. 303]. Теорія й практика сучасної політики вкрай потребують когнітивних засобів та методологічних „ключів” розуміння постбіполярності задля визначення шляхів її подальшої еволюції.

Три типи соціумів – ієрархічно-державоцентричні та складнодиференційовані (переважно це національні суспільства) з власним устроєм; перехідні (трансформаційні) соціуми, тобто ті, що зазнають цілковитої реструктуризації і переустрою (зміни устрою); нарешті, анархічно-поліцентричні суспільства (переважно міжнародні), які мають власну структуру і форму, однак позбавлені устрою (а також розвиненої стратифікаційної архітектоники, державно-адміністративної системи, нарешті, Конституції) – є трьома структурними відповідниками трьох соціальних станів: ієрархічного, трансформаційного, анархічного. У першому стані диференційовано і масово взаємодіють прості суб'єкти суспільних відносин, котрі структуруються у ієрархічно-моноцентричний спосіб. У третьому – просто взаємодіють надскладні соціальні актори, а ієрархії нестійкі, одномірні та підлеглі періодичним реструктуризаціям. У другому стані відбуваються водночас і складноієрархічна масова взаємодія простих суб'єктів суспільних відносин і проста, наближена до анархічно-поліцентричної, взаємодія комплексних акторів (суспільно-політичних рухів і партій, революційних і реакційних сил, сторін громадянської війни).

Таким чином, три запропоновані соціальні стани є чимось на зразок трьох „агрегатних станів” суспільної „матерії” – трьома структурними можливостями соціальної реальності, які водночас і відрізняються за будовою, і взаємоперетворюються. Виокремлення трьох „агрегатних станів” суспільної „матерії” передбачає існування трьох різних ідеальних типів соціуму – усталено-моноцентричного (наприклад, національного чи національно-державного), анархічного (наприклад, міжнародного), трансформаційного (наприклад, модернізаційного чи посттоталітарного).

На думку Р. Арона, анархічно-поліцентричне міжнародне суспільство існує в тіні війни. Натомість трансформаційне – в тіні революції і громадянської війни, а усталено-моноцентричне – в тіні злочину і покарання. Р. Арон стверджує, що ключовими політичними фігурами анархічно-поліцентричного міжнародного суспільства є солдат і дипломат [4, с. 33]. Натомість для трансформаційного – це революціонер і реакціонер; а

усталено-моноцентричного – правитель і підданий. Анархічне суспільство позбавлене устрою; усталено-моноцентричне має єдиний устрій; трансформаційне передбачає протистояння устроїв, старого і нового ладу, містячи у собі загрозу розколу та розпаду колись єдиного соціуму на незалежні складові міжнародного суспільства.

Світова політика (і міжнародні відносини загалом) є породженням міждержавної взаємодії, коли держави, взаємодіючи між собою, витворюють цей новий різновид суспільної реальності. Оскільки кожна з держав є незалежним (суверенним) актором, то й відносини між ними анархічні, тобто тут відсутній всеосяжний центр сили та джерело легітимації і відповідно відсутнє моноцентрично-ієрархічне облаштування суспільних відносин. Світова політика характеризується також тим, що вона є сферою взаємодії невеликої кількості надкомплексних суспільних утворень – переважно це навіть не держави загалом, а лише великі держави. Світо-політичному сегменту суспільної реальності властива також обмеженість (чи „вузькість”) сфери соціальної взаємодії, яка (сфера) може розширюватися внаслідок ущільнення та інтенсифікації взаємодії між державами, що призводить до розкриття внутрішньої надкомплексності цих головних суб'єктів світової політики назовні – у міжнародне середовище. Нарешті, світова політика має за провідну властивість пріоритетність питання „війни і миру”, котре є ключовим для цієї суспільної царини.

Динаміка міжнародно-політичних відносин, під кутом зору запропонованої вище моделі світової політики, полягатиме у збільшенні/зменшенні інтенсивності, щільності та комплексності міждержавної взаємодії, як основного структуротворчого елементу цих відносин. Інтенсифікація, ущільнення, ускладнення взаємодії між державами наблизитиме світову політику до ідеального типу (тобто суто теоретичної моделі) „світового суспільства”. Натомість, зменшення інтенсивності, щільності, комплексності цієї взаємодії наблизитиме світову політику до протилежної теоретичної моделі „винятково міждержавних міжнародних відносин”. Необхідно наголосити, що обидві ці моделі є теоретичними конструктами – ідеальними типами, які не мали й не матимуть цілковитих емпіричних відповідників, а реальні міжнародно-політичні (та міжнародні загалом) відносини можуть бути лише наблизеними до цих моделей більшою або меншою мірою; вони частково присутні в реальних міжнародних відносинах, уособлюючи дві протилежні тенденції до трансформації міжнародних відносин у відносини винятково між державами та до трансформації цих відносин у світове суспільство.

Теоретична модель „винятково міждержавних міжнародних відносин” характеризується такою послідовністю властивостей. По-перше, держава в цій системі є не просто головним (тобто структуротворчим), але єдиним учасником. Тому й суспільні відносини в рамках такого ідеального типу не можуть вважатися комплексними. По-друге, у

„винятково міждержавних міжнародних відносинах” відсутня розвинена та багатомірна стратифікаційна ієрархія (класова, станова, рольова тощо). По-третє, всі загальносуспільні процеси й структури опосередковані міждержавною взаємодією та не можуть безпосередньо розгортатися на міжнародній арені. По-четверте, „винятково міждержавні міжнародні відносини” є поліцентричними, тобто анархічними, та регулюються й впорядковуються принципом „балансу сил” [5, с. 94-105]. По-п’яте, „винятково міждержавні міжнародні відносини” не мають єдиної системи цінностей та єдиного суспільного устрою. Нарешті, „винятково міждержавним міжнародним відносинам” притаманний низький рівень інтегрованості й взаємозалежності, відсутність розвиненої наднаціональної нормативно-інституційної мережі, автономність і самодостатність держав-учасниць.

Теоретична модель „світового суспільства” характеризується послідовністю таких властивостей. По-перше, держави або взагалі відсутні, або існує одна „світова держава”, або ж інститут державності зведено до статусу решти учасників міжнародних відносин. В рамках цього ідеального типу міжнародних відносин, базові соціальні структури й процеси розгортаються безпосередньо на міжнародній арені та не потребують опосередкування міждержавною взаємодією. По-друге, існує єдиний глобальний суспільний устрій як на міжнародному, так і локальних рівнях. По-третє, міжнародні відносини у рамках світового суспільства є комплексними й багатомірними, в них також наявні розвинені та багатомірні стратифікаційні ієрархії [6, с. 9, с. 13, с. 24-26]. По-четверте, світовому суспільству притаманна єдина ціннісна система. По-п’яте, в цьому ідеальному типі міжнародних відносин існує розвинена глобальна нормативно-інституційна мережа-надбудова, управлінсько-регулююча роль якої в глобальному управлінні є вирішальною порівняно з нормативно-інституційними системами нижчих рівнів [7, с. 4-6, с. 16-19]. Нарешті, цьому ідеальному типу міжнародних відносин притаманний максимально високий рівень інтеграції та взаємозалежності.

Державно-поліцентричні міжнародно-політичні відносини впорядковуються в тому числі й через компонування державами відповідних систем міжнародних відносин, що почасти компенсує відсутність у них моноцентричної державно-адміністративної ієрархії національних суспільств, системно спонукаючи власне держави здійснювати зовнішньополітичну діяльність за відповідними системними правилами. Реально-політичні й конкретно-історичні моделі міжнародних відносин можуть бути розташовані на теоретичному спектрі, двома крайніми точками якого є суто теоретичні моделі „винятково міждержавних міжнародних відносин” і „світового суспільства”. Три конкретно-історичні системи міжнародних відносин – система „балансу сил”, система „біполярності”, система „постбіполярна” (інтеграційна) – розташовуються вздовж зазначеного спектру між теоретичною моделлю „винятково

міждержавних міжнародних відносин” і моделлю „світового суспільства”. Причому система „балансу сил” є ближчою до першого ідеального типу, а сучасна „постбіполярна” (інтеграційна) до другого.

Система „балансу сил” може вважатися першою конкретно-історичною системою світової політики, що існувала від 1648 до 1914-1918 рр. Ця система була механістичною (мала за головний організаційний принцип „рівновагу”, яка підтримувалася дипломатичними „торгами”, превентивними війнами, альянсами і контральянсами); багатополлярною (компонувалася принаймні п’ятьма приблизно рівнопотужними великими державами, які обіймали найвищий щабель ієрархії системної структури); європейською (великі держави Європи історично уособлювали та домінували в цій системі); аристократично-космополітичною (ефективно функціонувала завдяки наднаціональній християнсько-аристократичній, професійно-становій етиці космополітичного прошарку аристократів-дипломатів) [8, с. 248-259].

Історія системи „балансу сил” складається з двох періодів: першого (час її розквіту) – від Вестфальської мирної угоди (1648 р.) до Французької революції (1789-1794 рр.); другого – від наполеонівських воєн і Віденського конгресу (1815 р.) до Першої світової війни і Паризької конференції (1914-1918 рр.). Останній став добою поступового занепаду цієї системи під тиском: націоналізму (який своєю органічністю суперечив механіцизму „балансу сил”); індустріалізму; демократії та масової політичної участі, що цілковито суперечили політичним традиціям і досвіду дипломатів-аристократів; імперіалізму великих держав; глобальних ідеологій.

Економічну середовищну передумову системи „балансу сил” становили переважно феодальні, доіндустріально-аграрні економічні автаркії, що передбачало слабкий розвиток світогосподарських зв’язків та світового ринку. Ціннісну середовищну передумову цієї системи складав передусім християнський символічний універсум та аристократична політична етика, які зазнавали поступового розпаду і лише частково були сумісними та взаємодіяли з іноцивілізаційними цінностями. Внутрішньополітичну середовищну передумову системи „балансу сил” становили переважно авторитарні абсолютистські монархії (більш-менш ціннісно пом’якшені Просвітництвом) і частково ліберально-аристократичні (олігархічні) демократії з максимально обмеженою політичною участю.

Система „біполярності”, заступивши попередню, проіснувала від 1914-1918 рр. до 1989 р. Цей системно-історичний утвір містив у собі елементи „рівноваги” і „балансу сил”, проте був якісно відмінним від попередньої системи. Біполярна система стала породженням одразу кількох соціально-історичних сил і процесів – націоналізму, глобальних ідеологій, індустріалізму. Масові національні рухи і масова політична участь; індустріальна революція і якісний стрибок у розвитку військових технологій; поява і світовий вплив глобальних ідеологій (лібералізму, комунізму, фашизму) витворили якісно новий різновид світо-політичної

системної взаємодії. Тут йшлося навіть не стільки про пошук міжблокової рівноваги, а відчайдушно-знавчі зіткнення різних світів (носіїв Утопій), яке не призвело до взаємознищення лише через природно-інстинктивну виваженість людини політичної; стримуючу роль ядерної зброї; зростаючі сили економічної інтеграції та зростаючі технологічні, ідеологічно-легітимаційні, а згодом і політичні проблеми комуністичного учасника міжблокового протистояння.

У біполярному світі було більше „балансу страху”, ніж „балансу сил” – мережі часткових (доволі часто випадкових) рівноваг, ніж системного пошуку цього стану. Вичікування „природного кінця” одного з опонентів, підризна (в тому числі ідеологічна) діяльність та економіко-технологічне змагання відіграли набагато більшу врівноважуючу роль, ніж пошук та підтримка усталеного балансу сил. Крім того, біполярне протистояння мало „палаючу периферію”, мовиться про постійну міжблокову боротьбу в Третьому світі.

Система „біполярності” була органічною, ґрунтуючись і живлячись силами націоналізму, поєднаними з глобальними ідеологіями; двополюсною, компонується двома блоковими полюсами, очолюваними наддержавами; різнорідною ціннісно і системно, детермінується світовим поділом на різні суспільні устрої та ідеології; глобальною, системно охоплюючи увесь світ. На останній властивості слід наголосити окремо, адже ця система міжнародних відносин і світової політики стала першою системою справді світової політики. У рамках системи „біполярності” було подолано євроцентризм; в ній Євразія (геополітична) протистояла Євроатлантичній спільноті; в Азії постали цілковито нові субцентри сил (зокрема Японія і КНР).

Історія системи біполярності складається з трьох періодів: протобіполярності (1918-1945 рр.), тобто часів Міжвоєннтя і Другої світової війни; „жорсткої біполярності” (50-60-ті рр. ХХ ст.); „м’якої біполярності” (70 - 80-ті рр. ХХ ст.). Перший період охоплює історичний проміжок часу між двома світовими війнами і власне Другу світову війну, коли за глобальний статус одного з полюсів протистояння змагалися одразу три великодержавні претенденти – комуністична Росія, націонал-соціалістична Німеччина, ліберально-демократичні Сполучені Штати (кожен зі своїми союзниками і сателітами). Другий період був позначений прискороною „гонкою озброєнь”, постійною загрозою глобальної (в тому числі ядерної) війни, ідеологічною боротьбою в контексті „Холодної війни”, майже повною відсутністю „третьої сили” в особі впливової універсальної міжнародної організації чи групи позаблокових держав. Третій період („м’яка біполярність”) став часом, коли – під тиском колоніальної та науково-технічної революцій і сил світової економічної інтеграції (глобалізації); завдяки появі впливової третьої сторони, репрезентованої ООН та рухом Неприєднання; внаслідок подальшого технологічного,

економічного, політичного, ідеологічного ослаблення комуністичного блоку і власне СРСР – відбувся занепад системи та її трансформація в наступну.

Економічними середовищними передумовами системи біполярності були: індустріальне суспільство (індустріалізм); розвинене світове господарство і світовий ринок, поділені, однак, на дві протилежні субсистеми та економічну периферію; прискорений технологічний поступ у контексті науково-технічної революції. Система біполярності, з економічного погляду, була індустріальною (тут змагалися два типи індустріальних суспільств), в той час як „балансу сил” – переважно аграрною, а наприкінці – аграрно-індустріальною. Ціннісними середовищними передумовами системи „біполярності” були: протистояння глобальних ідеологій; націоналізм (озброєний тією чи іншою модифікацією цих ідеологій з певними етнічними „домішками”); початково формована єдина світова політична культура, уособлена ООН та „загальнолюдськими” (загалом ліберальними) цінностями. Внутрішньосуспільними середовищними передумовами системи біполярності були індустріальні (принаймні в центрі протистояння) суспільства масової політичної участі двох типів – тоталітарного і демократичного.

Сучасна система міжнародних відносин, заступивши біполярність, перебуває лише на перших стадіях свого формування. Проте уже нині виокремлюються її системотворчий (організаційний) принцип – інтеграція; присутні риси – глобалізація, регіоналізація, зміна парадигми безпеки; визначальні процеси – посттоталітаризм, модернізація, демократизація.

Таким чином, сучасна система міжнародних відносин вільна від антагоністичності обох попередніх, які принципово ґрунтувалися на міжполюсному протистоянні. Водночас, ця система не позбавлена конфліктів – структурно-системних (між центром, периферією, напівпериферією); міжцивілізаційних; конкурентно-економічних (за ринки збуту, технологічні інновації, джерела енергоносіїв); конфліктів національних інтересів тощо, але всі вони не є системотворчими, а лише похідними від інтеграції, що, однак, не послаблює їх кумулятивної дії, яка цілком може стати системоруйнівою.

Основні риси сучасної системи міжнародних відносин є інтеграційно зумовленими. Світ прискорено інтегрується в глобальному масштабі (глобалізація), маючи за „агентів” глобалізування ліберально-демократичні та глобально зорієнтовані держави світ-системного ядра, ТНК, міжнародні організації та наднаціональні інститути, НУО; за провідні царини – економіку, комунікацію, масову культуру, науково-технологічні та екологічні сфери, а стримуючі – міжцивілізаційні, міжетнічні, міждержавні відносини та сферу безпеки. Водночас, світ диференціюється на регіональні інтеграційні об’єднання, серед яких найвиокремленішими, найрозвиненішими і через те найпоказовішими є західноєвропейське, північноамериканське й південно-східноазійське. Третью, також інтеграційно зумовленою рисою сучасної системи міжнародних відносин

є зміна системної парадигми безпеки. Відбувається „розпорошення” війни до рівня локального конфлікту та асиметричного терору, її інструменталізація у формі миротворчих операцій (підтримання миру, встановлення миру, гуманітарної інтервенції). Домінуючими, внаслідок зсуву військово-політичного акценту з національної на міжнародну безпеку, стають системи кооперативної (колективної) безпеки.

У рамках сучасної системи міжнародних відносин відбувається три трансформуючі процеси, які мають визначальний вплив на її форму та структуру. Модернізаційні процеси у Третньому світі, посттоталітарна трансформація в світі Посткомуністичному, глобальний поступ демократії визначають та визначатимуть новітні системні обриси світової політики.

Уже нині виокремлюються два періоди історії сучасної системи міжнародних відносин – період власне „постбіполярності” й період „євроатлантизму”. Перший період був суто перехідним і містив у собі чимало ознак попередньої системи, коли один з полюсів системного протистояння ще остаточно не розпався і ще мав певну міжнародно-політичну вагу, а переможець ще не адаптувався до нових умов. Другий період лише розпочинається формуванням світового суспільства навколо євроатлантичного центру сил. Знаковими історичними подіями першого періоду стали падіння „Берлінського муру”, комуністичних режимів в країнах Центрально-Східної Європи, розпад СРСР. Знаковими історичними подіями початку другого періоду – розширення НАТО і ЄС на Схід та низка воєнних чи навіть напівполіційних операцій держав Євроатлантичного світу зі встановлення, підтримки, збереження „миру” проти Югославії та Іраку.

Економічною середовищною передумовою сучасної системи міжнародних відносин є глобальна постіндустріальна економіка надвисоких технологій. Ціннісною середовищною передумовою сучасної системи міжнародних відносин є складний „переплут” різноманітних ціннісних систем – ціннісний плюралізм, проявами якого є, наприклад, багатокультурність, екологізм, гендерність, цивілізаційний партикуляризм, різноманітні ідеології різноманітних меншин. Внутрішньосупільною (внутрішньополітичною) середовищною передумовою сучасної системи міжнародних відносин є глобальне поширення та утвердження ліберальної демократії й ринкової економіки.

Література:

1. **Кононенко С. В.** *Форми політологічного розуміння міжнародних відносин* / С. В. Кононенко ; НАН України, Ін-т всесвітньої історії. – К., 2002. – 899 с.; Хонин В. Н. *Теория международных отношений. Общая часть* / В. Н. Хонин. – К. : Академ-Пресс, 2005. – 456 с.; Шергін С. О. *Політологія міжнародних відносин : навч. посіб.* / С. О. Шергін. – К. : Дипломатична академія України при МЗС України, 2013. – 204 с.

2. **Дюгем П.** Физическая теория : ее цель и строение / П. Дюгем ; пер. с фр. Г. А. Котляра ; предисл. Э. Маха. – Изд. 2-е, стер. – М. : УРСС, 2007. – 326 с.
3. **Пуанкаре А.** Ценность науки / Анри Пуанкаре // О науке : [сборник] / Анри Пуанкаре ; пер. с фр. под ред. Л. С. Понтрягина ; [послесл. М. И. Панова и др.]. – М. : Наука, 1990. – С. 197-367.
4. **Арон Р.** Мир і війна між націями / Реймон Арон ; [пер. з фр. В. Шовкун, З. Борисюк, Г. Філіпчук]. – К. : Юніверс, 2000. – 688. с.
5. **Waltz K.** Theory of International Politics / Kenneth N. Waltz – 1 ed. – N. Y. : McGraw-Hill Humanities, Inc., 1979. – 250 p.
6. **Keohane R.** Power and Interdependence / Robert O. Keohane, Joseph S. Nye. – 2nd edition. – N. Y. : Harper Collins Publishers Inc., 1990. – 315 p.
7. **Bull H.** The Anarchical Society : A Study of Order in World Politics / Hedley Bull. – 2nd edition. – N. Y. : Columbia University Press, 1995. – 335 p.
8. **Morgenthau H. J.** Politics Among Nations : The Struggle for Power and Peace / Hans J. Morgenthau. – Fifth Edition, revised. – N.Y. : Alfred A. Knopf, 1978. – XXVII, 650 [4] p.